

Nizaməddin Şəmsizadə
professor,
Dövlət mükafatı laureatı

Ədəbi proses bədii sistemindən, cərəyan və istiqamətindən, metod və üslubundan, janrından asılı olmayaraq, müəyyən zaman məsafəsində yazıçı, tənqidçi və oxucu arasında bədii əsər zəminində baş verən və onun vasitəsilə hərəkətə gətirilən xüsusi inkişaf formasıdır. Başqa sözlə desək, ədəbi proses yazılma, oxunma, təhlil və təsvir kimi proseslərin həm daxili (struktural), həm də xarici əlaqələrin əsasında baş verən ədəbi-bədii inkişaf tipidir. Burada birləşdirici mərkəz, əsas obyekt bədii əsərdir. Ona görə ki, «incəsənət əsəri sənətin mərkəzi, onun ilkin fəqərəsidir: incəsənət aləmində hər şey onun ətrafında dolayır» (Lukyanov Q.B.).

Ədəbi prosesi hərəkətə gətirən bütün qüvvələr-yazıçı, tənqidçi və oxucu məhz əsərə münasibətdə birləşirlər. Bu, təbii və mən bu yazıda daha çox uzun illər məşğul olduğum bir sahənin - ədəbi tənqidin mövcud vəziyyətindən söz açmaq istəyirəm. Və elə bəri başdan demək istəyirəm ki, ədəbi məkanımızda bu gün bir tənqidsizlik mühiti hökm sürür. Konsepsiya bundan ibarətdir ki, «tənqid edirsənsə, deməli mənə qarşısan».

Bu, çox yanlış bir münasibətdir. Tənqid anlayışı deyəndə ilk növbədə ədəbi tənqidi düşünürük. Mənim ustadım, böyük alimimiz Yaşar Qarayev (bu məqalə boyunca təbii ki, Yaşar müəllimin fikirlərinə tez-tez istina edəcəm, ona görə ki, Yaşar Qarayev mənim üçün meyardı) deyirdi ki, tənqid etmək üçün təkə tənqidçi olmaq kifayət deyil. Tənqiddə ən bayağı hal layiq olmayanı tərifi. Bu gün mən tənqiddə kəsici hissənin, yəni baltanın özünü görürəm, amma görürəm sapı yiyəsinin əlində yox, özgənin əlində. Bu baltanı, yəni tribunanı tənqidçiyə veriblər, o da başlayır nəse bir söz deməyə. Və təbii ki, tənqidçi şəxsiyyətinə sahib ola bilməyənlər ədəbi proses haqqında kifayət qədər təsəvvürü olmadığı üçün müəyyən nəzəri fikirlərə əsaslanaraq ümumi mülahizələr irəli sürürlər. Bu, belə olmamalıdır. Tənqid məhz elə bir şeydir ki, o, konkretlik sevdir. Tənqidçi hansı əsərə qiymət verir, tənqidçi hansı müəllifi tərifi ələyir və tənqidçi niyə belə düşünür? Məsələ budur...

Ötən əsrin 60-70-ci illəri bizim ədəbiyyatımızın ən yaxşı dövrü idi. Birdən-birə çox qərribə bir azadlıq, özünüdərk çabası ədəbiyyatımızı əhatələmişdi. Təbii ki, şair və yazıçılarımızın belə bir cəsarətli yaradıcılıq prosesinin başlamasına səbəb unudulmaz Heydər Əliyev idi. Ona görə ki, məhz Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra bir çox bəsitlərin qarşısını mərd-mərdənə ala bildi. Və Azərbaycan yazıçılarını qorudu; öz şəx-

Tənqiddə meyarlısızlıq sindromu

siyyəti və cəsarəti ilə.

Bugünkü tənqidi üç yerə bölmək olar; bir var yazıçı tənqidi, bir var dilçi tənqidi, bir də var həqiqi ədəbi tənqid. Bizdə yazıçı ədəbi tənqidinin ən yaxşı nümunələrini bu gün Anar, Elçin yaradır. Çünki Anarın «Nəsrin fəzası» mənim fikrimcə, yazıçı tənqidinin ən yaxşı nümunəsidir. Eyni zamanda xalq yazıçısı Elçin... Tənqid sahəsində bütün yazdıqlarını müqayisə etmiş olsaq, Mehdi Hüseyn və Elçində ədəbi tənqid düşüncəsi daha güclüdü. Mən Elçin müəllimin nəsrini və dramaturgiyasını aşağılamaq istəmirəm. Eyni zamanda Mehdi Hüseynin. Amma məsələ burasındadır ki, bunlarda qərribə bir tənqidçi təfəkkürü də var; əsl yazıçı-tənqidçi təfəkkürü.

İndi bunları səciyyəyləndirək; məsələn, mən yazıçı tənqidində Anarı, Elçini ona görə qiymətləndirirəm ki, bunlarda nəzəri biliklə bərabər bədii yaradıcılığın təcrübəsi də var. Bədii yaradıcılığın təcrübəsi ədəbiyyata münasibətdə qarşılıqlı şəkildə, birlikdə iştirak edir. Və bunlar daha yaxşı duyurlar. Daha yaxşı dərk edirlər.

İkincisi, tənqid dilçi tənqididir. Bu tənqidçilər sırf lingvistik məsələləri daha çox duyurlar. Məsələn, Ağamusa Axundov, Tofiq Hacıyev, Kamil Vəli Nərimanoğlu, Kamal Abdulla, Nizami Cəfərov... Bunlar həm gözəl dilçi, həm də gözəl tənqidçilərdir.

Dilçi alimlərin arasından Nizami Cəfərovu fərqləndirmək lazımdır. Onun ayrıca bir yeri var. Çünki o, həm də ədəbi prosesin içində olan adamdır.

Üçüncü qrupa daxil olanlar peşəkar tənqidçilərdir... Bunları da iki yerə bölmək olar. Bir var əsl tənqidçilər, bir də nəzəriyyədən tənqiddə gələnlər. Ədəbiyyata nəzəriyyədən gələn tənqidçilərin qüsuru ondadı ki, onlar özlərinə hamıdan yaxşı məlum olan nəzəriyyələri tətbiq edirlər ədəbi prosesə. Onların gücü çatmır ki, ədəbi prosesin özünü təhlil etsinlər, mətnin özündən çıxış edərək əsərə qiymət versinlər. Onlar hətta mətnə müraciət edəndə də mətnşünas kimi müraciət edirlər, tənqidçi kimi yox.

Azərbaycanda altmışıncı illərdə tənqid sahəsində böyük dönüş başlandı. Təsvir tənqidindən təhlil tənqidinə keçid oldu. Bu tənqidin əsasını qoydu Yaşar Qarayev, Asif Əfəndiyev və Akif Hüseynli. Bir də Elçin Əfəndiyev. Bu prosesi yetmişinci illərin axırlarında bizim nəsil davam etdirdi: Aydın Məmmədov, Nadir Cabbarov, Rəhim Əliyev, Şirindil Alişanlı, bu sətirlərin müəllifi və başqaları. Bu nəsil altmışıncı illərdən təsvir tənqidinin təhlil tənqidinə keçməsi cəhdlərini proses kimi davam etdirdi. Həmin istiqamətdə aparılan mübarizə səksəninci illərin sonlarında yekunlaşdırıldı. Bundan sonra meydan hərəkəti baş verdi. İctimai həyatda da, ədəbiyyatda, fəlsəfi düşüncədə də, tənqiddə də... Bu bərdə əvvəllər də yazmışam. Belə ki, altmışıncı illərin ədəbi qəhrəmanları parlaq ulduzlar idi. Fəqət, onlar yaxın üfüqlərə hesablanmış parlaq ulduzlar idi. Bu qəh-

Bu ədəbiyyatın dediklərini, qaldırdığı problemləri meydan hərəkəti təsdiq elədi. Meydana çıxıb azadlıq tələb edən insanlar əslində altmışıncı illər ədəbiyyatının qəhrəmanları idi. İmperiya çökmüşdü, bu imperiya ilə bağlı ədəbiyyatın, ədəbi tənqidin əli boşda qalmışdı. Ona görə ki, bizdə dissident ədəbiyyatı deyilən bir ədəbi mətn ələ gəlmirdi.

Bütün yaxşı cəhətləri ilə yanaşı, bizim ədəbiyyatımızın sovet bəsitlərinə qarşı çox zəif çaba göstərməsi bu boşluqla öz ifadəsini tapır. Və tənqid burdan başlamalıdır. Mənim özüm də daxil olmaqla, bizim tənqidçilərimiz doxsanıncı illərdə tənqidi qoyub nəzəriyyə və yaxud fəlsəfə ilə məşğul olmağa başladı. Bu, bizim tənqidçilərin, elə mənim özümün də başlıca günahımızdır. Ancaq niyə belə olmasının da öz gerçək səbəbləri var. Turgenevin bir məşhur sözü var, deyir ki, elə tarixi dövr olur ki, ədəbiyyat bədii mənafələrdən daha böyük mənafələrə xidmət etməli olur. Bu zamandan etibarən bizim tənqidimiz daha çox azadlıq ideallarına xidmət etmək yoluyla getdi. Bu, tənqiddə xəyanət olsa da, yanlış bir yol deyildi. Çünki zaman daha çox millətə xidmət etməyi tələb edirdi. Xüsusən, bir qəlb rahatlığı ilə qeyd etmək istərdim ki, həmin dövrdə ulu öndər Heydər Əliyev azərbaycançılıq dövlətçiliyə böyük bir ustalıqla tətbiq etdi və bu gün də dövlət səviyyəsində bu ideya sistemli şəkildə davam etdirilir. Bu gün ölkəmizdə aparılan bütün qlobal məsələlər azərbaycançılıq məfkurəsi yönündən aparılır.

Səmimi şəkildə qeyd etmək istəyirəm ki, bu gün ədəbi tənqid sahəsinə istedadlı insanlar gəlməkdədir. Bu sırada Rüstəm Kamalın, Tehran Əlişanoğlunun adlarını xüsusilə çəkmək istəyirəm. Baxmayaraq ki, onların ədəbi tənqidində nəzəriyyədən gələn elementlər daha qabarıq görünür. Bir çox qadın tənqidçilərimiz də fəal şəkildə ədəbi prosesi gündəmdə saxlayırlar. Ancaq bütün bunlarla yanaşı, ədəbi tənqidimiz meyarlısızlıq sindromu keçirir. Nəyə görə? Tənqid birinci növbədə ədəbiyyata xidmətdir. Rəhmətlik Kamal Talıbzadə həmişə deyirdi ki, tənqidçi ilk növbədə həyatşünas olmalıdır. Bizim bugünkü tənqidçilər həyatı bilmədiklərinə, ədəbiyyatda nəyin hardan gəlib hara getdiyini aydınlaşdırma bilmədiklərinə görə gücsüzdülər, yazdıqları boşluqdadır. Elə bil vakkum içində yazırlar. Məsələn, ədəbi tənqiddə heç bir dəxli olmayanın biri bu gün götürüb məni tənqid edir... Ancaq heç özü də bilmir ki, niyə və nəyi tənqid edir... Tənqid etmək üçün hər şeydən əvvəl gərək ədəbiyyatçı olasan. Elə adamlar var ki, bütün mənələrdə bir fransız dili müəllimi ola bilər, amma xarici dil bilmək ədəbiyyatşünas və yaxud tənqidçi olmağa əsas vermir. Tənqidçi olan kəs gərək istedadsız kəslərin şərkinə çevrilməsin. Ədəbi tənqid sahəsində bu cür adamların gəlməsi çox təhlükəlidir. Tənqidçi öz istedadını düzgün yönəltməyi bacarmalıdır. Təəssüf edirəm ki, indi bir kompüter, sayt tənqidi də yaranır. Bütün dünyada insanlar kompüterdən öz səviyyələrini qaldırmaq üçün istifadə edirlər, bizdə adlarını tənqidçi, ədəbiyyatşünas qoyan elə adamlar da var ki, onlar ancaq bir-birini sancmaq, baltalamaq üçün. Bu, tənqidsizlik sindromunun ən ağır bəlasıdır...

Bu tipli əsərlər ədəbiyyatın yönünü dəyişdi və əlbəttə, bununla bağlı olaraq ədəbi tənqiddə yeni meyar axtarırları başladı. Bir məsələyə xüsusi diqqət yetirilməsini istərdim ki, ədəbi tənqidin əsas problemi hər şeydən əvvəl estetik mahiyyət və bədii meyar probleimidir. Əgər tənqidin estetik meyarları mövcud cari ədəbiyyatın bədii mahiyyətinə qiymət verə bilmirsə, o cür tənqid bizə lazım deyil. Tənqidin metodoloji gücsüzlüyünün yaranması prosesi bu gün ədəbi həyatımızın ən kəşirli cəhətlərindəndir. Vaxtilə Marksist-Leninçi tənqid vardı, sonra sosialist ideologiyasının dəyirmanına su tökən bir tənqid formalaşmışdı, fəqət, elə bir zaman gəldi ki, azərbaycançılıq-türkcülük meyarlarından çıxış edən bir tənqid meydana çıxdı. Təəssüf ki, yeni tənqid meydana çıxan kimi onun əlləri boş qaldı. Çünki artıq, altmışıncı illər ədəbiyyatı öz sözünü deyib qurtarmışdı.